

Mantık Araştırmaları Dergisi

Journal of Logical Studies

Muhammed Amidi'nin 'Risale fi'l-Kıyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi' Adlı Eserinde Hulf-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantıki Analizi

Yazar(lar) | Author(s): Saliha Keleş Türkyılmaz

Bu makaleyi kaynak gösterin | Cite this article:

Keleş Türkyılmaz, S . "Muhammed Amidi'nin 'Risale fi'l-Kıyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi' Adlı Eserinde Hulf-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantıki Analizi". Mantık Araştırmaları Dergisi 1 (2019): 83-103

Bu makaleye çevrimiçi ulaşın | See this article online:

<https://dergipark.org.tr/mader/issue/46688/573108>

İletişim | Contact

Adres: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 38030 Melikgazi/KAYSERİ
mantikder@gmail.com - <https://dergipark.org.tr/mader>

Muhammed Amidi'nin '*Risale fi'l-Kıyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*' Adlı Eserinde Hulfi-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantıki Analizi

 Saliha KELEŞ TÜRKYILMAZ*

Özet

Makalede 18. yüzyıl müelliflerinden Muhammed Amidi'nin '*Risale fi'l-Kıyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*' adlı eserinde hulfi kıyasın ele alınışı konu edilmektedir. Risalede temel konu olan hulfi ile beyanın imkânı, mantığın temel konusu olan kıyas üzerinden tartışılmaktadır. Kıyas konusunun ele alınışı İslam dünyasında, dolayısıyla risalede, genel anlamda Aristoteles'in belirlemiş olduğu yapı üzerinedir. Aristoteles'e göre kıyas, tüm bilimsel etkinliklerde kesin doğruya ulaştırın tek kaynaktır. Hulfi kıyas da bu doğruluk ölçütünde dolaylı bir kanıtlanma şekli olarak yer almaktadır. Onu diğer kıyas türlerinden ayıran en belirgin özellik, doğrudan değil de dolaylı bir akli kurgulamaya sahip olmasıdır. Makalenin konusunu teşkil eden '*Risale fi'l-Kıyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*' adlı eserde hulfi kıyas, bu bağlamda öncülleri bakımından ayrıntılı şekilde incelenmektedir.

Hulfi kıyas, risalede karşıt yahut çelişik öncüller içermesi bakımından, mantık literatüründeki kullanımından farklı olarak, aks kavramı ile ilişkili bir ayrıma tabi tutulmaktadır. Hulfi kıyas mantıkta, 'kıyasu'l-aks' şeklinde de isimlendirilmektedir. Ancak risalede aks kıyası kullanımının, hulfi'nin bir başka isimlendirmesi olmadığı görülmektedir. Risale içerisinde hulfi ve aks kavramlarının kullanımı, mantıksal bir kanıtlanma formatında yer almakla beraber, epistemik değeri ve yapısı bakımından farklı kanıtlanma şekillerini temsil etmektedir. Risale içerisinde aks kıyası ile bir nevi hulfi metodunun sağlanması da yapılmaktadır. Makale kapsamında hulfi kıyas, risalede ele alındığı ayrım/ayrımın bağlamında incelenmekle beraber, konunun ele alınış biçimi mantık ilmindeki yeri ve önemi bağlamında tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Muhammed Amidi, Hulfi Kıyas, Aks Kıyası, Karşıt, Çelişik.

* Arş. Gör., SDÜ, İlahiyat Fakültesi, salihakeles@sdu.edu.tr

Qiyas-i Khulf and Qiyas-i Aks Distinction in Muhammed Amidi's 'Risale fi'l-Kiyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi' and Its Logical Analysis

In this article, the examination of Qiyas-ı Khulf is discussed in the work titled 'Risale fi'l-Kiyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi' which is the 18th century author Muhammad Amidi's paper. In the Risale, in contrast to its use in the literature of logic, qiyas-i khulf is subjected to a distinction related to the concept of the aks from the point of the view of involving opposition or contradictory premises. Qiyas-i Khulf is also called 'Qiyas-i Aks' in logic. However, it is seen that the use of qiyas-i aks is not another use of naming the khulf in the Risale. In the Risale, the use of the concepts of khulf and aks stands for different forms of proof in terms of their epistemic value and structure, although it takes place in a logical proof format. Also, in the Risale, the verification of the khulf method is provided with the qiyas-i aks. In this essay, the approach of qiyas-i khulf is discussed with the place and the importance in logic within the examination in the context of the distinction or distinctions in the Risale.

Keywords: Logic, Muhammed Amidi, Qiyas-i Khulf, Qiyas-i Aks, Opposite, Contradictory.

Giriş

Kıyas, mantık ilminin temel konusu olarak bilinen akıl yürütme metodudur. Tümdengelime dayalı bir yapı üzerine kurulu kıyasta amaç, zorunlu olarak bir sonuca ulaşmaktır. Zorunlu bir sonucun ortaya koyulması, dolayısıyla kesin bir bilginin elde edilmesi için bütünden bütüne yahut bütünden parçaya doğru kurgulanan bu akli yöntem, mantıkta en genel epistemik doğruluk ölçütü kabul edilir. Bu nedenle klasik mantık açısından kıyas, en önemli araştırma alanıdır. Kıyasa dair ayrıntılı çalışmaların yapıldığı İslam mantık külliyatı da bu bakımdan zengin bir araştırma alanıdır.

İslam dünyasında kıyas konusunun ele alınışı genel anlamda Aristoteles (M.Ö. 384-322)'in belirlemiş olduğu yapı üzerinedir. Aristotelesçi mantık anlayışının amacına uygun şekilde kurgulanmış bu kıyas yöntemi, onun bilgi anlayışıyla doğrudan bağlantılıdır. Onun bilgi anlayışı iki doğruluk değerli bir sistemi esas almaktadır. İki doğruluk değerli sistem, yargılamada doğru ve yanlış şıklarından başka bir ihtimalin bulunmadığı epistemik ölçütü temsil eder. Buna göre bir yargı ya doğru ya da yanlış olmak zorundadır. Bu zorunluluk, mantıkta çelişmezlik ilkesiyle ortaya koyulmaktadır ki, bu ilke hulfi kıyas metodunun temelini oluşturmaktadır. Bu metot bağlamında çalışmamıza konu olan risale, Muhammed Amidi adıyla anılan bir âlim tarafından

Muhammed Amidi'nin '*Risale fi'l-Kıyası'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*' Adlı Eserinde Hulf-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantiki Analizi

yazıldığı tespit edilen 18. yüzyıla ait bir mantık eseridir. Ana konusu kıyas çeşitlerinden hulfi kıyas olup, konunun risale içerisinde incelenmesi, ayrıntılı bir tahlil içermesi bakımından önemli görülmüş ve bu doğrultuda çalışma oluşturulmuştur.

Hulfi kıyasın isimlendirilmesinde kullanılan *hulf* kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olup, 'önün zıddı/çelişigi' şeklinde tanımlanan ve arka, sırt gibi anlamlara da gelebilen 'halefe' kökünden türemiştir.¹ Bu manada karşıt yahut çelişik olmayı ifade eden *hulf* kelimesinin mantık ilminde tekabül ettiği genel anlam, hükme dair epistemik çelişkidir. Bu özel kullanımı ile mantık ilminde hulf, ispatın temelini teşkil eden kıyasın bir çeşidi olarak karşımıza çıkar.² Hulf kıyası ya da hulfi kıyas şeklinde ifade edilen bu kıyas türü, mantıkta "bir kesin ile bir istisnalı kıyastan yapılan ve saçma yolu ile ispatta kullanılan kıyas"³ şeklinde tarif edilmektedir.

Hulf kelimesinin kendisinden türetildiği *halefe* kökünün, doğrudan 'hulf' ifadesini karşılayacak şekilde kullanılması mümkündür. 'Halfu/halfun' şeklinde ifade edilen bu kök kelimenin tanımı, hulfi kıyasın Latince karşılığı olan 'reductio ad absurdum' ile yapılmaktadır.⁴ Buna göre kelime, sonucun çelişiginin iptali ile ispatı anlamındadır. Bu manada İslam mantıkçılarından olan Gazali, hulfi kıyasın 'halfi kıyas' şeklinde de ifade edilebileceğini belirtir.⁵ Yani *hulfi* yahut *halfi* şeklinde farklı söylemleri olan kelime, mantık açısından aynı şeyin farklı isimlendirmeleri olmaktadır. Halefe kökünden hareketle, hulf ile kastedilenin, neticeden geriye dönme olduğu söylenebilir. Bu geri dönüş ile netice yanlışlanmakla denetlenmekte ve bu şekilde kanıtlanmaktadır. Aynı zamanda mantık literatüründe hulfi kıyasın farklı isimlendirmelerine de rastlanmaktadır. Saçma/abes ile ispat⁶, olmayana ergi⁷, dolaylı türetim/ispat, çelişme türetimi, petitio principii, döngüsel

¹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir vd., (Kahire: Daru'l-Mearif, 1119), s. 1234.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hacinebioğlu vd., "İslam Mantıkçılarına Göre Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi", *FLSF*, (2013 Güz): 41-61, s. 16.

³ Necati Öner, *Klasik Mantık*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 3. Baskı, 1978), s. 133.

⁴ Tehanevi, *Keşşafu Istilahati'l-Fünun*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), s. 760.

⁵ Ebu Hamid el-Gazzali, *Mi'yarü'l-İlm*, çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), [183], s. 198.

⁶ S. Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 4. Baskı, 1987), s. 1.

⁷ Cemal Yıldırım, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2004), s. 149.

usavurma yanılımları⁸, karşıtlı/dolaşık seçmeli⁹, karma kıyas¹⁰, ters kıyas¹¹ gibi kullanımlar, bu isimlendirmelere örnek verilebilir.

Klasik mantıkta hulfi kıyasın, ilk kez mantıksal bir form olarak kullanımına Aristoteles'te rastlamaktayız.¹² Bu kullanımı ile hulfi kıyas, mantık açısından metodolojik bir anlam ifade etmekte ve bir doğrulama yöntemi olarak kullanılmaktadır. Daha önceki dönem Grek filozoflarında bu yönteme rastlanmakla birlikte, mantıki bir sistem içerisinde formel belirlenimleri ile ilk kez Aristoteles tarafından konu edildiği görülmektedir. Aristoteles kıyası, "bir sözdür ki kendisinde, bazı şeylerin konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey, sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar"¹³ şeklinde tanımlanmaktadır. Buna göre kıyasta aralarında zorunlu bir bağın söz konusu olduğu veriler bulunmaktadır. Bu zorunlu bağlantı doğrultusunda, kıyasta ele alınan verilere dayalı kesin bir sonuçtan söz edilebilmektedir. Hulfi kıyas, bu zorunlu sonucun elde edilmesinde dolaylı bir akıl yürütme olarak kurgulanmış kıyas şeklidir. Onu diğer kıyas türlerinden ayıran en belirgin özellik, doğrudan değil de dolaylı bir akli kurgulamaya sahip olmasıdır.

Doğrudan kabul edilen kıyas metotlarında esas olan, doğruluk yahut yanlışlığın mevcut öncüllerden ortaya çıkarılmasıdır. Hulfi metodunun kıyastaki kullanım şeklini ifade eden dolaylı ispatta ise, doğrudan çıkarımın aksine, değilmeyle dolaylı bir şekilde sonuca ulaşılması söz

⁸ Teo Grünberg vd., *Mantık Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Metu Press, 3. Baskı, 2003), s. 94.

⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yar-ı Sedat*, (Klasik Mantık), sad. Hasan Tahsin Feyizli, (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), s. 106 (79. Dipnot), 126.

¹⁰ Kamil Kömürcü, *Klasik Mantık*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2016), s. 131.

¹¹ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit vd., (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Baskı, 2013), s. 69.

¹² Klasik mantıkta hulfi kıyas, bir kesin ile bir istisnai kıyastan oluşan kıyas şekli olarak tanımlanmakla birlikte, Aristoteles'te istisnai kıyasın konu edilmediği görülür. Ancak hulfi kıyasta yapısal olarak esas olan önermelerde çelişimini alma durumudur. Bu bağlamda Aristoteles'te hulfi kıyasın farklı yapılaş biçimleri de yer almaktadır. Örnek olarak bkz. Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998), s. 23, 27, 29, 33 vd.; *Topikler Organon*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, (İstanbul: Hamlet Yayınları, 2000), s. 181.

¹³ Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1966), s. 5.

konusudur. Yani hulf, "ispat edilmesi istenenin karşıt halinin (nakizinin)¹⁴ saçmalığını göstermekle ispat edilmesi istenenin doğruluğuna hükmetmektir."¹⁵ Buna göre, öncülün kendisi esas alınmak suretiyle değil, çelişği sayesinde sonuca ulaşılır ki, dolaylı olma ile kastedilen de budur.

Doğrudan ya da dolaylı şekliyle, Aristoteles'te kıyasın ele alınışı evrensel bir metodolojiye karşılık gelmektedir. Ona göre kıyas, tüm bilimsel etkinliklerde kesin doğruya ulaştırın tek kaynaktır. Bu bakımdan kıyas başlığı altında değerlendirilen her kıyas çeşidi için sabit bir doğruluk değerine haiz olduğu öne sürülebilir. Hulfi kıyas da bu doğruluk ölçütünde dolaylı bir kanıtlama şekli olarak yer almaktadır.

İslam mantıkçılarında, kıyasların değeri ve sınıflandırmasında temel alınan kriterin genel anlamda Aristoteles ile aynı olduğu söylenebilir.¹⁶ Nitekim Aristoteles'in sınıflamasında esas alınan, 'sonucun öncüllerde zorunlu olarak var olması yahut olmaması' temel tezi, İslam mantıkçılarının da sınıflandırmasının temelini teşkil eden epistemik belirlenimdir. Bu bağlamda, yapısal farklılıklar söz konusu olmakla birlikte, hulfi kıyasın kıyas konusu içerisindeki yeri, hem Aristoteles hem de İslam mantıkçıları açısından belirgin bir farklılık arz etmemektedir. Makalenin konusunu teşkil eden hulfi kıyas risalesinde de kıyasın ele alınış biçimi genel anlamda bu doğrultuda görülmekle beraber, hulfi kıyasın risale içerisinde öncülleri bakımından tabi tutulduğu ayrımın literatürde bilinir bir inceleme şekli olmadığı görülmektedir. Risalede bu ayrım, mantık konularından aks (döndürme) ile irtibatlandırılmaktadır. Bu doğrultuda risalenin orijinal yönlerinden biri, zıt-çelişik ayrımı üzerinden yapmış olduğu hulf kıyası-aks kıyası arasındaki ayrımdır. Hulf kıyasının birçok mantık eserinde aks kıyası yahut ters kıyas olarak isimlendirildiği görülmektedir. Bu mantıksal birleştirme, risalede birbirinden ayrılmakta ve farklı temellerde değerlendirilmektedir.

¹⁴ Nakiz, kelime anlamı itibariyle 'çelişik' anlamında olmakla beraber, hulfün tanımlanmasında karşıt kelimesi ile kasıt olarak da kullanıldığı görülür. Bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 56, 122-123, 133.

¹⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 133.

¹⁶ Aristotle, *Prior Analytics*, The Basic Works of Aristotle içinde, çev. A. J. Jenkinson, ed. Richard McKeon-C. D. C. Reeve, (New York: The Modern Library, 2011), Chapter: 1, 24b, s. 66; Farabi, *Kıyası's-Sağır*, Farabi'nin Bazı Mantık Metinleri içinde, çev. Mübahat Türker-Küyel, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), s. 102; İbn Sînâ, *en-Necât*, Felsefenin Temel Konuları, çev.: Kübra Şenel, (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2013), s. 32.

Risalenin bir diğer orijinal yönü ise, hulfi kıyasa dair kıyasın şekilleri üzerinden ayrıntılı bir incelemenin ve aynı zamanda döndürmelerinin bulunmasıdır. Ayrıca konu içerisinde zıt-çelişik ayrımı üzerinden örneklendirmelere de yer verilmektedir. Konunun bu şekildeki ayrıntılı anlatımı mantık külliyatı açısından orijinal bir durumdur. Nitekim klasik mantık eserlerinde hulfi kıyasının ele alınışı, genel olarak neliği kapsamında bir anlatımdan öteye geçmemektedir.

Hulfi kıyas ile aks kıyasının ayrı başlıklar şeklinde ele alındığı tespit edilen bir diğer eser, Kādî Zeynüddîn Ömer b. Sehlân es-Sâvî (es-Sâvecî) (ö. 540/1145)'ye ait *el-Besairu'n- Nasiriyye'* dir. Sâvî, eserinde hulfi kıyas ile aks kıyasını ayrı başlıklar altında ele almakla birlikte aks kıyasının hulfi kıyas ile benzer kullanımında bir sakınca görmemektedir. Nitekim eserde, klasik mantıkta hulfi kıyasla ilişkilendirilen cedel sanatında kullanılan metot olarak da aks kıyası zikredilmektedir.¹⁷ Hulfi kıyas, Sâvî'nin eserinde, Amidi'nin risalesine benzer şekilde, kıyasın şekilleri üzerinden ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır. Sâvî'nin hulfi kıyası şekiller bağlamında incelemesi, hulfi kıyasa esas olan öncülün niteliklerinin şekillere göre belirlenmesinden ibarettir. Amidi'ye ait risalede bu incelemeye ek olarak, hulfi aks ile kanıtlanmasının şekiller bağlamındaki ayrıntılı incelemesine de yer verilmektedir. Bu bakımdan çalışmamıza konu olan risale, mantık literatüründe orijinal bir hulfi kıyas incelemesi olarak görülebilir.

Muhammed Amidi ve *Risale fi'l-Kıyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi Adlı Eseri*

Risalenin müellifi, eserin giriş bölümünde 'Muhammed Amidi' olarak zikredilmektedir. Ancak Muhammed Amidi'nin kim olduğu hakkında başka herhangi bir bilgiye risale içerisinde rastlanmamaktadır. Kütüphane kayıtlarında isim, 'Muhammed Amidi' ve 'Muhammed el-Amidi' şeklinde iki farklı yazım şekline sahiptir. Risalenin yazım tarihi¹⁸ dikkate alınmak suretiyle yapılan incelemede müellifin, Hicri 1175 senesinde mantık alanında telif etmiş olduğu 'Seyfu'n-Nutk' adlı eseriyle tanınan Muhammed b. Abdullah el-Amidi olduğu tespit edilmiştir.¹⁹ Müellif, 'el-Kıyas' ve 'eş-Şerifi' unvanları ile de tanınmaktadır ki,

¹⁷ Ömer b. Sehlân es- Sâvî, *Besairu'n-Nasiriyye*, thk. Hasan el-Meraği, (Tahran: Müsteşar Mahkemetü't-Temyizi'l-İraniyye, 1390), s. 354.

¹⁸ Süleymaniye nüshasında 1183 olarak tarih düşülmüştür. Bratislava nüshasında ise belirtilmemiştir.

¹⁹ Ömer Rıza Kehhale, *Mucemu'l-Müellifin*, Teracimu Musannifi'l-Kütüb el-Arabi, (Beyrut: Daru İhyâü't-Türâsi'l-Arabi), c. 10, s. 201.

makalemizin konusunu teşkil eden risalenin kayıtlı olduğu kütüphanelerin kişi kaydında da bu lakaplar zikredilmektedir.²⁰ Ancak müellif hakkında kaynaklarda daha ayrıntılı bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Risaleye dair müellifin kendi nüshası bulunup bulunmadığına dair bir bilgiye ulaşamadığından, çalışmada iki ayrı kütüphanede tespit edilen nüshalar esas alınmıştır. Bu nüshalar, Süleymaniye Kütüphanesi ve Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi'nde yer alan el yazması nüshalardır. İki de el yazması olan nüshaların sayfa sayısı birbirinden farklı olmakla birlikte hacimleri aynıdır. Risalede ele alınan temel konu hulfi kıyastır. Müellif risalenin başlangıcında bu risaleyi yazma amacına değinmekte ve daha sonra hulfi kıyasın tanımlanması meselesine geçmektedir. Tanım, içeriksel bir analizle açıklanmakta ve hulfi kıyas sonucu ortaya çıkan akıl yürütme belirlenmektedir. Bu doğrultuda ele alınan ikincil konu hulfi kıyasın, kıyas konusu içerisinde tekabül ettiği yerdir. Bu bağlamda kıyas tasniflerine göre ele alınan hulfi kıyasın sınıflandırılması ve çeşitleri üzerinde durulmaktadır. Risale bu açıklamalardan sonra hulfi kıyası, kıyas şekilleri ve modları üzerinden ayrıntılı bir analizle ele almakta ve sonuçları karşılaştırmalı bir biçimde ortaya koymaktadır.

Hulfi kıyasın açıklanmasında kullanılan yöntem itibariyle risalede sistemli bir mantıki analizin konu edildiği söylenebilir. Bu doğrultuda risalede ele alınan her bir hulfi kıyas formu, karşıt-çelişik öncüllerin belirlenmesi, yapısal geçerliliği ve sonucu ile değerlendirilmektedir. Ayrıca kıyas şekilleri bakımından hulfi kıyasın kurulması ve geçerliliği ayrı ayrı ele alınarak, hulf metodunun hangi kıyas şeklinde, hangi modda sonuç verdiği irdelenmektedir. Kıyasa dair tüm unsurlar risale içerisinde hulfi kıyas üzerinden incelenmektedir. Yani risalede temel konu olan hulf ile beyanın imkânı, kıyas üzerinden tartışılmaktadır. Bu incelemede yer verilen bir husus da aks kıyasıdır ki, bir nevi hulf metodunun sağlaması yapılmaktadır. Bu bakımdan risalede hulfi kıyas metodunun analizi genel anlamda Aristoteles mantığında ele alındığı şeklinin geliştirilmiş ve ayrıntılı olarak incelenmiş hali olarak görülmektedir.

²⁰ Muhammed b. Abd-Allâh el-Amîdî el-Kıyâs (1175/1761'de sağ... 48318 [Milli Kütüphane Kişi Kaydı]; Kayyas, Muhammed b. Abdullah el-Amidi 1175/1761, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, kayıt no.: 8024; Muhammed b. Abdullah el-Kayyas eş-Şerifi, 1175/1761, Şerhu İsaguci li'l-Ebheri, yer: 34 Ma 322.

Hulfi Kıyasın Yapısı ve Risaledeki Yeri

Hulfi kıyas, yapısal olarak bir iktirani ve bir istisnai kıyastan müteşekkil bir bileşik kıyastır.²¹ Hulfi kıyasta yer alan iktirani kıyas, yüklemli kesin kıyas olarak ve istisnai kıyas, dolaşık seçmeli kıyas olarak belirtilebilir.²² Yüklemli kıyasın sadece sonucu alınmak suretiyle hulfi kıyas, basit bir formla şu şekilde gösterilebilir:²³

A, B' dir. (sonuç öncülü)

Eğer A, B değilse, karşıtı/çelişigi doğrudur. (hulfün alınması)

A'nın B olmaması durumu saçma yahut imkânsızdır. (çelişki)

O halde A, B' dir. (geriye zorunlu olarak kalan tek seçenek)²⁴

Risale içerisinde de hulfi kıyas, mürekkep yani birleşik bir kıyas çeşidi olarak tanıtılmakta ve iki kıyastan oluştuğu belirtilmektedir.²⁵ Bu iki kıyas, biri muttasıl ve diğeri istisnai olmak üzere tasnif edilmekte ve kıyasın sonucu ikinci kıyası oluşturan istisnai kıyasa bağlanmaktadır. Birinci kısmı oluşturan muttasıl kıyas, istisnai kıyasın sonucunda ortaya koyulmak istenen yargının çelişigini sonuç vermektedir. Bu çelişik yargı, risalede hulfi kıyas ile amaçlanan zorunlu sonuca götüren diğerk kıyasın ilk öncülünü teşkil etmektedir.

Risalede yapısal olarak hulfi kıyasta bulunması gereken şartlar (levazım), kıyas şekilleri bağlamında ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bu incelemeye göre hulf metodu ile kurgulanan bir kıyas için şu üç şartın varlığı, kıyasın mantiki geçerliliği açısından gerekli kabul edilmektedir:

1) Hulfi kıyasta sonucu alınan iktirani kıyas, her zaman tümel olumlu muttasıl bir kıyas olmalıdır.

²¹ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 69.

²² Dolaşık seçmeli (istisna-i gayr-i müstakim) kıyas, öncüllerde sonucun karşıtının bulunduğu kıyastır. Bu bulunma, karşıt olarak değil de öncülün aynı şekildeyse doğru seçmeli (istisna-i müstakim) kıyas olmaktadır. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yar-ı Sedat*, s. 99.

²³ Cafer Sadık Yaran, *İnformel Mantığa Giriş*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), s. 106.

²⁴ Bu çıkarım şekli sembolik mantıkta 'ayırma kuralı' olarak bilinmektedir. Bkz. A. Kadir Çüçen, *Mantık*, (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 7. Baskı, 2012), s. 217.

²⁵ Muhammed al-Amidi, *Fi'l-qıyas al-xalfi ve'l-aksi*, (Bratislava Kütüphanesi, Klariska 5, TE12), vrk. 3.

Muhammed Amidi'nin '*Risale fi'l-Kıyası'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*' Adlı Eserinde Hulf-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantıki Analizi

2) Hulfi kıyasın ikinci kıyası olan ve iktirani kıyasın sonucunun kanıtlandığı istisnai kıyas, sonuç öncülünün nicel ve nitel özelliklerine göre hulfi kıyastaki konumunu belirleyici olandır.

Bu belirleme, risaledeki anlatım esas alınmak suretiyle şu şekilde gösterilebilir:

<i>Hakiki Öncül</i> ²⁶	A	E	I	O
I. Şekil	-	P	S	S/P
II. Şekil	S	S	S/P	S/P
III. Şekil	P	S	S	S/P
IV. Şekil	-	S	S/P	S/P

Hakiki öncülün çelişğinin alınması suretiyle kurgulanan hulfi kıyasın, sonucunun, nicelik ve niteliğindeki farklılıklara göre kıyas şekillerindeki durumu risalede ele alınan bir diğer belirleyici unsur olup, şu şekilde gösterilebilir:

<i>Hakiki Öncül</i>	Nicelik	Nitelik
I. Şekil	S	P
II. Şekil	-	-
III. Şekil	S/P	P
IV. Şekil	S/P	S

3) Hulfi kıyasta ele alınan sonuç, her zaman daha özel olandır.

Hulfi kıyas, yapısal olarak yüklemli kıyas ile aynı kıyas formuna sahiptir. Aralarındaki fark, öncüllerin yüklemli kıyasta doğru olması, hulfi kıyasta ise şüpheli veya yanlış olması şeklinde yorumlanabilir.²⁷ Nitekim yüklemli kıyasın öncüllerinden birinin çelişği alınmak suretiyle, doğruluk değerinin belirlenmesi işlemi hulfi kıyastır. Bu belirlemeye esas olan öncül, yüklemli kıyasa konu olmayan yanlış yahut saçma öncüdür. Bu içeriksel farklılık nedeniyle aynı yapısal forma sahip olsa da hulfi

²⁶ Risalede hulfi kıyas ile ulaşılmak istenen sonuç, hakiki öncül isimlendirmesiyle ele alınmaktadır. Bkz. al-Amidi, *Fi'l-qıyas al-xalfi ve'l-aksi*, vrk. 1 vd.

²⁷ Gazzali, *Mi'yarü'l-İlm*, [181], s. 196.

kıyas, yüklemli kıyasla aynı kategoride değerlendirilmez. Buna göre epistemik anlamda hulfî kıyası yüklemli kıyastan ayıran en belirgin özellik, öncüle dair içeriktir.

Hulfî kıyasa dair yapısal format, ayrık şartlı önermenin hakikiye çeşidinin olumluluk durumunda da bulunmaktadır.²⁸ Buna göre ilk öncül ile ikinci arasında zorunlu bir ayrıklık bulunmaktadır. Yani her ikisi aynı anda doğru veya yanlış olamadığı gibi, biri doğru iken diğerinin yanlış olması zorunlu olarak gerekmektedir. Bu öncüller hulfî kıyas için sonuç öncüllerini temsil etmektedir. Nitekim öncüller arasındaki bu zorunluluk ilişkisi, hulfî kıyasın şartları hususunda da belirleyici etkindir.

Risalede Hulf-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantıkî Değeri

Hulfî kıyas mantıkta, 'kıyasu'l-aks' şeklinde de isimlendirilmektedir. Ancak risalede aks kıyası kullanımının, hulfün bir başka isimlendirmesi olmadığı görülmektedir. Risale içerisinde hulf ve aks kavramlarının kullanımı, mantıksal bir kanıtlama formatında yer almakla beraber, epistemik değeri ve yapısı bakımından farklı kanıtlama şekillerini temsil etmektedir. Nitekim mantık ilminde hulfî kıyas ve aks, kanıtlamada kullanılan metotlardandır. Bu metotların genel anlamda bir mantık konusu olarak işlenişi, klasik mantık eserlerinde kimi zaman kıyas şekilleri ile ilişkilendirilmekle birlikte, daha çok temel yapısal özellikleri üzerindedir. Risale içerisinde ise, hulfî kıyas ve aks, hem birbirleriyle ilişkilendirilerek hem de kıyas şekil ve modları bakımından incelenmektedir.

Kıyasta çelişkiye dayanan zorunlu kanıtlama kimi zaman hulfî kıyas metoduyla kimi zaman da öncülün döndürülmesi yöntemiyle yani aks ile sağlanmaktadır.²⁹ Örneğin Aristoteles'e göre, 'olası olma' ve 'değilleme' durumlarının bir kıyasta, her iki öncülde de bulunması durumunda, zorunlu olan sonuca döndürmeyle ulaşılır.³⁰ Aristoteles bunun sebebini şu şekilde açıklamaktadır: "*evetleyici olan olumsuz olanla çürütülür, olumsuz olan ise evetleyici olanla.*"³¹ Yani olumluyu olumsuzla, olumsuzu olumluyla iptal etme söz konusudur. Bunun yapılabilmesi için, olumlu yahut olumsuzdan biri doğruysa diğeri yanlış olmak zorundadır. Kıyasta

²⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 56.

²⁹ "Kimileri olanaksıza <ergi> ile kimileri daha öncekilerdeki gibi olası öncülün evrilmesiyle tanıtlanacak." Bkz. Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 63.

³⁰ Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 51.

³¹ Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 53.

sonucun bazı durumlarda farklı çıkabildiği görülse de³² diğer sonuçlardan çelişik olanı ayıran, zorunlu olarak yanlışlamadır. Bu durum çelişikliğin bir gereğidir.

Hulfi kıyas, yapı olarak aks ile benzeşmekle birlikte risalede ikisi ayrı kıyaslar şeklinde tanımlanmaktadır. Müellif, aks kıyasını, "neticenin karşıtı yahut çelişigiyle alınan iktirani lazım kıyas"³³ şeklinde açıklamaktadır. Hulfi kıyas ise, "melzumun çelişiginin iptalini gerektirdiği için iki çelişikten birinin lazımının iptalinden ibarettir"³⁴ şeklinde tanımlanmaktadır. Melzum olan ile kastedilen, elde edilmek istenen sonuç ve çelişigi de hulfi kıyas ile kurgulanan çelişik sonuçtur. Melzum yani zorunlu olarak doğru kabul edilen ve elde edilmek/ispatlanmak istenen sonuç, çelişiginin iptali yani yanlışlanması ile ortaya koyulmaktadır. Sonuç öncülleri arasındaki çelişiklik hali, ispatın epistemik manada kesin bir doğrulama olarak kabulünü mümkün kılmaktadır. Ancak sonuç öncülleri arasında karşıtlık hali bulunması durumunda aynı kesinlikten söz etmek mümkün değildir. Çelişiklik ile karşıtlık mantık açısından farklı kullanımları ifade etmekle birlikte, epistemik açıdan aynı hükme tabi oldukları durumlarda, aynı şeymiş gibi zikredilmektedir. Bu noktada bilinmesi gerekli en temel ayrım, çelişikliğin aynı zamanda karşıtlığı içerdiği fakat her karşıt durum için çelişiklikten söz edilemeyeceğidir. Nitekim her karşıt hükümde çelişiklik söz konusu değildir.³⁵ Örneğin,

1. Bütün A'lar B'dir,

2. Hiçbir A, B değildir,

3. Bazı A'lar B değildir, önermelerinde 1 ve 2 karşıt; 1 ve 3 çelişiktir.

Buna göre farklı olan her iki şeyin bir araya gelmesiyle çelişkinin oluştuğu söylenememektedir.

Klasik mantık eserlerinde bu husus, Aristoteles'in önermeler arası ilişkilerdeki karşı-olum belirlemelerine göre ele alınmaktadır. Aristoteles, önermeler arası ilişkiler hususunda karşı olma kavramını kullanmamakta ve bu durumları çelişki kavramı içerisinde ele almaktadır. Ona göre karşı

³² "Öncüllerden biri zorunlu öteki olası ise, ...olumsuz olan zorunluysa hem 'bulunması olası' hem de 'bulunmaz' sonuçlu olabilecek." Bkz. Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 85.

³³ al-Amidi, *Fi'l-qıyas al-xalfi ve'l-aksi*, vrk. 4.

³⁴ al-Amidi, *Fi'l-qıyas al-xalfi ve'l-aksi*, vrk. 3.

³⁵ Öner, *Bilginin Serüveni*, (Ankara: Vadi Yayınları, 2008), s. 33.

olma durumları ikiye ayrılmaktadır. Bu iki durum, *karşıtlık* ve *çelişiklik*.³⁶ Çelişiklik, önermeler arası ilişkilerde karşı-olmanın hem nitelik hem nicelik bakımından olduğu durumda ortaya çıkar. Bu tür önermelerde birinin doğruluğu zorunlu olarak diğerinin yanlışlığını gerektirir.³⁷ Ancak sadece nitelik ya da sadece nicelik bakımından bir karşı-olma söz konusu olduğunda burada çelişiklikten bahsedilemez. Bu, doğrudan karşıtlık yani zıtlık ifade etmektedir. Bu manada karşı olma durumunda önermeler arasında epistemik manada bir güç ayırımından söz edilebilir.

Aristoteles kıyasta sonucun yanlış çıkması hususunda bir örneğinde, “aynı nesne aynı anda hem olanaklı hem olanaksız olabilecek” sonucuna götüren öncüllere dair ‘yanlış bir kabul’ tanımlaması yapmaktadır.³⁸ Buna göre sonucun doğruluğu-yanlışlığı öncülün doğruluğu-yanlışlığına bağlı akıl yürütmeler üzerine kurulu Aristoteles mantığı için iki çelişğin bir aradalığından epistemik manada bahsedilebilmesi imkânsızdır. Çelişikliğin bulunma şekilleri içerisinde yer alan ‘hepsinde bulunur’ ve ‘hiçbirinde bulunmaz’ öncüllerinin de karşıt olduğu belirtilmek suretiyle karşıtlık da çelişiklik içerisinde ele alınmıştır. Karşıtlığın çelişiklik içerisinde kullanılması, her ikisinin de aynı metotla kanıtlanmasından da anlaşılabilir.³⁹ Bu bağlamda bir karşıtlık-çelişiklik ilişkisinden söz etmek mümkündür. Nitekim karşıtlık yani zıtlığın da bir bakıma çelişiklik ifade ettiğini söyleyebiliriz.⁴⁰ Ancak bu, aynı an ve aynı mekânda aynı şey için ifade edildiğinde böyledir. Farklı zamanlar söz konusu olduğunda bazen

³⁶ Aristoteles, *Yorum Üzerine*, çev. Saffet Babür, (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), s. 14-29. Bir yoruma göre, Aristoteles, karşıtlık durumunu zikretmekle beraber, önermeler arasında bir karşı olma durumu ile esas olarak zikrettiği çelişikliklerdir. Bkz. Caner Çiçekdağı, “Aristoteles’in Yorum Üzerine Eserinde Karşıt ve Çelişik Önermelerin Ayrımı”, *VII. Mantık Çalıştayı Kitabı*, haz. V. Kamer-Ş. Ural, (İstanbul: Mantık Derneği Yayınları, 2017), ss. 175-186.

³⁷ Aristoteles, *Organon V Topikler*, çev. H. Ragıp Atademir, (İstanbul: MEB Yayınları, 1989), s. 58-59.

³⁸ Aristoteles, *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, çev. Oğuz Özügül, (İstanbul: Say Yayınları, 2007), s. 14-15.

³⁹ “...olası evetleyici öncüller, ister karşıt ister çelişik, değillemeleriyle evrilirler”. Bkz. Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 69.

⁴⁰ Zıtlık (antithesis), çelişki (antipasis)nin bir cinsidir. Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2012), V, 10, s. 257.

iki karşıt hüküm de doğruyu ifade edebilir.⁴¹ Şöyle ki, 'oda aydınlıktır' ve 'oda karanlıktır' önermeleri aynı an ve mekânda aynı oda için bir arada doğru olamazken; aydınlık olması hükmü gündüz vakti için ve karanlık olması hükmü gece vakti için ayrı ayrı doğrudur.⁴² O halde karşıtlık durumunda yanlış ve doğru değerlerinin birlikteliği, epistemik doğrulama yahut yanlışlamada üçüncü bir şıkka izin vermektedir. Ancak çelişiklik, doğru ve yanlış arasında kesin bir ayrımı ortaya koymakla epistemik değerde zorunluluğa sebep olmaktadır. Hulf kıyas, bu manada, çelişik öncüller içermesi bakımından doğruluğu ispatta kesin bir yöntem olarak görülmektedir. Nitekim risalede ele alınan hulf-aks kıyası ayrımı da buna işaret eden bir kullanım olarak yorumlanabilir. Ancak hulf ile kanıtlama metodunda kimi zaman karşıt önermelerin de ispatta kullanıldığı görülebilmektedir. Bunun sebebi, çelişik olma halinin aynı zamanda karşıtlık halini de içermesinden kaynaklanır. Nitekim karşıtlığın kanıtlanması da çelişiklik gibidir. Yani iki karşıt önerme için genel anlamda birini doğrulamak durumu, diğerini yanlışlamayı getirmektedir.⁴³ Bu epistemik gereklilik durumu, çelişiklikle aynıdır. Bu hususta ikisi arasındaki farklılık, doğrulama ve yanlışlamadaki epistemik gerekliliğin kesinlik derecesinde ortaya çıkmaktadır.

Klasik mantıkta da hulf yöntemi ile kurgulanan kıyas türünde esas olan birbirinin değillesmesi durumundaki iki önermenin varlığı üzerinden ispata gidilmesidir. Bu değilleme mantık kitaplarında hem karşıtlık hem de çelişiklik üzerinden ele alınmaktadır.⁴⁴ Ancak hulf kıyas hususunda kastedilen değillemenin kesin bir şekilde yanlışlama içermesi gerektiği göz önüne alınırsa, karşıt hal ile çelişik durumun kastedilmiş olması daha muhtemel görülmektedir. Nitekim Aristoteles hulf kıyasın kendisine dayandığı temel mantıki ilke olan 'çelişmezlik' ilkesini 'en kesin ilke' olarak adlandırmaktadır.⁴⁵ Bunun nedeni, aklın bu tür düşüncelerdeki çelişkiyi doğrudan yadırgaması olarak gösterilebilir. Nitekim çelişmezlik

⁴¹ İbn Sina, *Yorum Üzerine İbare*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), s. 66; Hasan Ayık, *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, (İbn-i Sina'nın Mantıkü'l-Meşrikiyyin'in Üzerine), (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), s. 330-331.

⁴² Öner, "Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkisi", *AÜİFD XVII* (1969): 286-287.

⁴³ Aristoteles'e göre, "olası evetleyici öncüller, ister karşıt ister çelişik, değillemeleriyle evrilirler". Bkz. Aristoteles, *Birinci Çözümlenmeler*, s. 69.

⁴⁴ Örneğin bkz. Öner, *Klasik Mantık*, s. 133; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, (Ankara: Elis Yayınları, 2011), s. 174-176.

⁴⁵ Aristoteles, *Metafizik*, s. 201-202.

ilkesine uymayan düşünceler, insanlar tarafından saçma ya da mantıksız olarak isimlendirilen düşünceler olmaktadır.⁴⁶ Bu manada hulfi kıyas metodu, doğruluğun zihinde şüphesiz bir şekilde kabulünü mümkün kılan bir yöntem olarak tasvir edilebilir. Özellikle bu yönüyle karşı savunmayı gerektiren tartışmalarda ve reddiyeyi önlemek amacıyla ortaya koyulmak istenen ispatlarda tercih edilen bir yöntem olmaktadır. Bu hususta bir sebep de çelişmezliğin düşünme evreni üzerindeki bölümleyici etkisidir. Buna göre düşüncede ortaya çıkabilen sadece iki seçenek söz konusudur. Bu nedenle hulfi kıyas metodunda amaçlanan temel doğrulama kriteri, kesin bir yanlışlamayı beraberinde getirir. Nitekim hulfi kıyas metodunda bir öncülün doğrulanması çelişki sayesinde.⁴⁷ Örneğin, "A'nın her B'de bulunmadığını tanıtlamak üzere, her B'de bulunduğunu varsaymak gerekir."⁴⁸ Bu durum mümkün iki seçenektan sadece birinin geçerliliği demektir. Bu doğrultuda hulf yöntemi ile doğrulanan herhangi bir önermenin yanlışlanması yahut yanlışlanmanın doğrulanması çelişmezlik ilkesine dayanan bir yöntem olması yönünden imkânsız olmalıdır. Nitekim çelişmezlikte ele alınan çelişki kavramı, mantıksal bir ifade olup epistemik manada A'nın non-A olmadığı belirtilmektedir. Karşıtlık durumunda ise hükümde sadece bir olumsuzlama söz konusudur.

Ancak kimi zaman karşıtlık durumu ile çelişmezlik ilkesinde amaçlanan hedefin gerçekleştiği durumlardan bahsedilebilir. Bu bakımdan hulfi kıyas yönteminde karşıtlık durumunun söz konusu edilmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁹ Yani kimi zaman karşıtlık, çelişiklik anlamında kullanılmaktadır. Tümel ve zamandaş önermeler için bu durumdan söz edilebilir. Örneğin doğru olduğu varsayılan olumlu bir tümel önermenin zaman niteliğinin aynı kalması şartıyla karşıtlığın doğru olması bir imkânsızlıktır. Bu bakımdan karşıtlık da kimi zaman çelişki durumundaki aynı anda doğru olmasının imkânsızlığı prensibine karşılık gelen hükümler ihtiva edebilir. Bu doğrultuda karşıtlık durumuyla da hulfi kıyasta amaçlanan ilkesel geçerliliğin bazı durumlarda sağlandığı söylenebilir. Karşıtlığın kıyasta

⁴⁶ Hasan Ali Yücel, *Bilimler Felsefesi Mantık*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948), s. 13.

⁴⁷ Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 191.

⁴⁸ Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 187.

⁴⁹ Aristoteles'e göre, "öncüller karşıt tarzda olduklarında tasımların oluşacaklarını olanaksız <ergi> ile tanıtlamak gerekir." Bkz. Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 55.

çelişki ortaya çıkarabileceği durumlar tikel ve tekil niceliğe tabi öncüller hususundadır. Nitekim "tekil önermelerin çelişmesinde müteakabil olmalarının dışında bir şart yoktur."⁵⁰ Ancak tümel önermeler hususunda çelişiklik karşı olmada, ayrıklık/aykırılık bakımından karşıtlıktan daha kuvvetlidir. Çünkü çelişme, dolaysız bir karşıolumdur⁵¹ ve bir karşılıklılık barındırması nedeniyle iki kutbu bulunur. Karşı-olma ile hükümde kastedilen çelişiklik, esasen bir değilleme ve bir evetleme olmak üzere iki karşı kutbun bulunmasıdır.⁵² Bu bakımdan çelişikliğin karşıtlıktan daha bağlayıcı bir yönü bulunur. O halde, karşıtlık ve çelişiklik durumu, olumlama ve olumsuzlamanın nicelik bağlamında ele alınışına göre kıyasta çelişkiyi oluşturmaktadır.

Risale içerisinde de bu durum, karşıt ve çelişik ayrımına dayalı farklılık olarak ama hulfi kıyasın öncülleri hususunda söz konusu edilmektedir. Bu kullanım, klasik mantık eserlerinde görülmeyen bir farklılıktır. Risalede, karşıtın alınması durumunda öncül 'Hiçbir S, P değildir' kalıbında ve لا شيء edatı kullanılarak oluşturulurken, çelişğin alınması durumunda 'Her S, P değildir' şeklinde ve ليس كل ifadesi kullanılarak yapılmaktadır. Risalede konunun tümünün yüklemde bulunmaması durumunu ifade eden karşıtın alınması, olumlu tümelin niceliği değişmeden niteliği değiştirilerek yani değillemesi ile oluşturulmakta iken; konunun bir kısmının yüklemde bulunmadığı durum ise 'Bazı S, P değildir' kalıbına karşılık gelmesi sebebiyle olumlu tümel için hem niceliğin hem de niteliğin değiştiği çelişgi alma şeklinde ifade edilmektedir.

Hulfi kıyasın sonucu şüpheli yahut batıl olan üzerinden kurgulanmış olan bir yöntem olması noktasında da risalede aks ile ikisi birbirinden ayrılmaktadır. Nitekim aks, mantıkta doğru kabul edilen geçerli bir kıyasın sağlamanın yapılması amacıyla kullanılan bir yöntemdir. Aynı zamanda aks, hulfi kıyas için de söz konusu edilebilmektedir. Buna göre "her hulf kıyası döndürüldüğünde düz [müstakim] olur"⁵³ ve bu şekilde sağlamanın yapılabilir. Bağlantılı şekilde, risalede aks konusunun ele alınışı, genel mantık eserlerinden farklı olarak hulfün kanıtlanması

⁵⁰ İbn Sina, *en-Necat*, s. 31.

⁵¹ Aristoteles, *İkinci Çözümler*, çev. Ali Houshiary, (İstanbul: YKY, 2005), s. 11.

⁵² "Çelişkili olan iki karşılıklı önerme, birinin bizaatili doğru diğerinin yanlış olmasını gerekli kılacak şekilde olumlama ve olumsuzlama ile karşılıklı olurlar." Bkz. İbn Sina, *En-Necat*, s. 31.

⁵³ İbn Sina, *en-Necat*, s. 55.

hususunda da kullanılmaktadır. Bu bağlamda risalede doğrudan bir kanıtlama yöntemi olan aks, dolaylı bir kanıtlama yöntemi olan hulf için doğrulama kriteri olarak ele alınmaktadır.

Sonuç

Kıyasın mantık ilmi açısından önemi, epistemik değeri doğrultusundadır. Klasik mantıkta kıyas, zorunlu bilgiye ulaşmanın yöntemi olarak kabul edilir ve bu bakımdan kesindir. Bu kesinliğin farklı vasıtalarla oluşturulabilen değişik kullanım şekilleri bulunmaktadır. Hulfî kıyas, bu kullanım çeşitlerinden biridir. Makalede Muhammed Amidi'nin '*Risale fi'l-Kıyasi'l-Hulfîyy ve'l-Aksi'* adlı eseri bağlamında hulfî kıyas, risalede ele alındığı ayrımlar bağlamında incelenmeye çalışılarak özellikle klasik mantıkta kimi zaman aynı anlamda kullanıldığı görülen aks kıyası ile farklılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Hulfî kıyas ile sonuca ulaşmada izlenen yöntem, sonuçtan başlayan bir silsileye tekabül eder. Nitekim çelişği alınan öncül, doğrulanmak yahut yanlışlanmak üzere seçilendir. Yani doğrulama ve yanlışlama amacı, kasti ve belirlidir. Hulfî kıyasta esas olan, karşı konulamaz şekilde kanıtlamadır. Bu bakımdan o, bir kıyas çeşidi olarak mantıkta epistemik kesinliği sağlayan yöntemlerdendir. Bu bakımdan hulfî kıyasta sonucun belirliliğinden söz edilebilir. Ancak bu her zaman belirli olması anlamında ele alınmamalıdır. Bazen şüpheli öncülün doğruluk değerinin belirlenmesi amacıyla da hulfî kıyasa başvurulabilir. O halde hulfî kıyasın kanıtlamadaki kullanım alanı, kıyasın öncüllerinden birinin doğruluğunun bilindiği, diğerinin ise ya yanlış olduğu ya da bilinemediği durumlardır, şeklinde tanımlanabilir. Öncüllerin doğruluğu veya yanlışlığı, bu bakımdan, hulfî kıyasın, kıyaslar içerisinde değerlendirilmesinde belirleyici unsurlardandır. Bu doğruluk ve yanlışlığa dair değerler önermeler arası ilişkiler kapsamında ortaya koyulması ile makalenin konusunu teşkil eden risale kapsamında bir ayrıma gidilmesi söz konusudur. Bu ayrım hulf ile aks kıyasını birbirinden farklı kıyas yapıları olarak değerlendirmeyi gerektirmektedir. Buna göre yapısal olarak benzeşen ve klasik mantıkta isimlendirmede eşdeğer kullanıma sahip hulf ve aks kıyasları, hem yapısal hem içeriksel manada birbirinden farklı yönere sahiptir.

Risaleye göre hulf kıyası ve aks kıyası arasındaki farklar şu şekilde tespit edilebilir:

Muhammed Amidi'nin '*Risale fi'l-Kıyası'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*' Adlı Eserinde Hulf-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantiki Analizi

a. Hulf kıyasta sonucun çelişğinin alınması zorunlu iken, aks kıyasında karşıtının alınması da mümkündür. Bu bakımdan hulf kıyas daha geneldir.

b. Hulf kıyasta sonucun çelişğinin alınması netice olmadan önce iken, aks kıyasında sonradır.

c. Hulf kıyas bileşiktir, aks kıyası iktiranidir.

d. Hulf kıyas, iki hamliyye yahut iki muttasıldan oluşan aks kıyası gibi olmayandır.

e. Hulf kıyasta büyük öncül, en sahih şekilde kendinde doğru olandır. Aks kıyasındaki büyük öncül ise bunun tersidir.

Sonuç olarak, mantık ilmi içerisinde eşanlımlı kullanımı bulunduğı görülen hulf ve aks kelimeleri, risale içerisinde farklı anlamlara tekabül etmektedir. Buna göre, risalede, hulf, önermenin çelişikliğı içeren karşıt yahut çelişğinin alınarak kanıtlamanın sağlanması manasında hulf kıyası ve aks, karşıt yahut çelişğinin alınarak önermenin eşdeğerinin gösterilmesi suretiyle kanıtlamanın sağlanması manasında aks kıyasını yani döndürmeyi temsil etmektedir. Risalede ayrıca aks, hulf kıyas metodunun kanıtlaması olarak da kullanılmaktadır.

Kaynakça

Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yar-ı Sedat*, (Klasik Mantık), sad. Hasan Tahsin Feyizli, Ankara: Fecr Yayınları, 1998.

al-Amidi, Muhammed, *Fi'l-qıyas al-xalfi ve'l-aksi*, Bratislava Kütüphanesi, Klariska 5, TE12.

Aristo, *Topikler Organon*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul: Hamlet Yayınları, 2000.

Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.

Aristoteles, *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.

Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2012.

Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Ragıp Atademir, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, 1966.

Aristoteles, *Organon V Topikler*, çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul: MEB Yayınları, 1989.

Aristoteles, *Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine*, çev. Oğuz Özügül, İstanbul: Say Yayınları, 2007.

Aristoteles, *Yorum Üzerine*, çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Aristotle, *Prior Analytics*, The Basic Works of Aristotle içinde, çev. A. J. Jenkinson, ed. Richard McKeon-C. D. C. Reeve, New York: The Modern Library, 2011.

Ayık, Hasan, *İslam Mantık Geleneği ve Doğuluların Mantığı*, (İbn-i Sina'nın Mantıkü'l-Meşrikiyyin'in Üzerine), İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Bolay, S. Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, 4. Baskı, 1987.

Çiçekdağı, Caner, "Aristoteles'in Yorum Üzerine Eserinde Karşıt ve Çelişik Önergelerin Ayrımı", *VII. Mantık Çalıştayı Kitabı*, haz. V. Kamer-Ş. Ural, İstanbul: Mantık Derneği Yayınları, 2017.

Çüçen, A. Kadir, *Mantık*, İstanbul: Sentez Yayıncılık, 7. Baskı, 2012.

Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yayınları, 2011.

es-Sâvî, Ömer b. Sehlân, *Besairu'n-Nasriyye*, thk. Hasan el-Merağî, Tahran: Müsteşar Mahkemetü't-Temyizi'l-İraniyye, 1390.

Farabi, *Kıyası's-Sağır*, Farabi'nin Bazı Mantık Metinleri içinde, çev. Mübahat Türker-Küyel, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.

Gazzali, Ebu Hamid, *Mi'yarü'l-İlm*, çev. Ali Durusoy-Hasan Hacak, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

Grünberg, Teo, David Grünberg, Adnan Onart, Halil Turan, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Metu Press, 3. Baskı, 2003.

Hacinebioğlu, İsmail, Hülya Altunya, Y. Emre Akbay, Saliha Keleş, "İslam Mantıklarına Göre Hulfi Kıyasın Bilgi Değeri ve Denetlenmesi", *FLSF*, (2013 Güz): 41-61.

Muhammed Amidi'nin '*Risale fi'l-Kıyasî'l-Hulfiyy ve'l-Aksî*' Adlı Eserinde Hulf-Aks Kıyası Ayrımı ve Mantıki Analizi

İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebir vd., Kahire: Daru'l-Mearif, 1119.

İbn Sînâ, *en-Necât*, Felsefenin Temel Konuları, çev.: Kübra Şenel, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2013.

İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit vd., İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Baskı, 2013.

İbn Sînâ, *Yorum Üzerine İbare*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.

Kehhale, Ömer Rıza, *Mucemu'l-Müellifin*, Teracimu Musannifi'l-Kütüb el-Arabi, Beyrut: Daru İhyaü't-Türasi'l-Arabi, I-XIII.

Kömürcü, Kamil, *Klasik Mantık*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2016.

Öner, Necati, "Mantığın Ana İlkeleri ve Bu İlkelerin Varlıkla Olan İlişkisi", *AÜİFD*, XVII (1969): 285-303.

Öner, Necati, *Bilginin Serüveni*, Ankara: Vadi Yayınları, 2008.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara: AÜİF Yayınları, 3. Baskı, 1978.

Tehanevi, *Keşşafu Istılahati'l-Fünun*, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.

Yaran, Cafer Sadık, *İnformel Mantığa Giriş*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Yıldırım, Cemal, *Ansiklopedik Çağdaş Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Doruk Yayıncılık, 2004.

Yücel, Hasan Ali, *Bilimler Felsefesi Mantık*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948.

Qiyas-i Khulf and Qiyas-i Aks Distinction in Muhammed Amidi's '*Risale fi'l-Kiyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*' and Its Logical Analysis

Saliha KELEŞ TÜRKYILMAZ*

Extended Abstract

In this article, the examination of Qiyas-ı Khulf is discussed in the work titled '*Risale fi'l-Kiyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*' which is the 18th century author Muhammad Amidi's paper. The author of the Risale is mentioned as Muhammad Amidi in the introduction. However, there is no other information about who Muhammad Amidi is in the Risale. Since there is no information about whether the author has his own copy of the Risale or not, the study was based on the copies identified in two separate libraries. These are manuscripts from the Suleymaniye Library and the University of Bratislava Library. Despite the manuscripts have different pages, their volumes are the same. The main subject of the Risale is Qiyas-i Khulf.

In *Risale*, the main subject of the possibility of declaration by Khulf is discussed on the qiyas, the basic topic in logic. In this context, Qiyas-ı Khulf is examined with regard to its premises in detail in the '*Risale fi'l-Kiyasi'l-Hulfiyy ve'l-Aksi*', that is the subject of this article. The examination of qiyas in the Islamic world and therefore in the *Risale*, is on the structure that is determined by Aristotle. According to Aristotle, qiyas is the only source that leads to the exact truth in all scientific activities. Qiyas-ı Khulf is an indirect form of proof in this truth criteria. The most definite characteristic that distinguishes khulf from other types of qiyas is that it has an indirect, not direct, rational construction.

In the Islamic World, Aristotle's comparison of qiyas corresponds to a universal methodology. According to him, qiyas is the only source that leads to the exact truth in all scientific activities. In this regard, it can be asserted that it has a stable truth value for each kind of qiyas evaluated under the title of Qiyas. So, the qiyas-ı khulf is an indirect form of proof in this truth criteria. In the proof methods of qiyas which is accepted direct, it is the essential point that the trueness or falseness is revealed from the premises which is available. But in the indirect proof, which expresses the use of khulf method in qiyas, it is possible to reach to the conclusion by the negation indirectly in contrast to the direct proof. Accordingly, the conclusion is reached by the premise's contradictory, not the

* Res. Asst., SDU, Faculty of Divinity, salihakeles@sdu.edu.tr

premise itself, so that is meant to be the indirect. In this respect, in *Risale*, the analysis of the method of Qiyas-i Khulf is generally seen as an improved and detailed study of its form in Aristotle's logic.

In the *Risale* of Qiyas-i Khulf that is the subject of the article, it is seen that the distinction to which the qiyas-i khulf is subjected in terms of its premises is not a known examination in the logic literature. This distinction is connected with the aks (conversion), one of the logic issues, in *Risale*. In this respect, one of the original aspects of the *Risale* is the distinction between qiyas-i khulf and qiyas-i aks through the opposite and contradictory distinction. It is seen in many logic works that qiyas-i khulf is called qiyas-i aks or reverse syllogism. This logical combination is separated in *Risale* and evaluated on different basis. It is another original aspect of *Risale*, that there is a detailed examination of the syllogistic forms and figures of the qiyas-i khulf and also its conversions. In addition, examples which are given on the opposite-contradictory distinction are included. Accordingly, in *Risale*, each form of qiyas-i khulf is evaluated with the determination of opposite and contradictory premises, their structural validity and conclusion. Besides the composition and validity of qiyas-i khulf is discussed separately in terms of syllogistic forms, so it is examined that which form of khulf method infers in which syllogistic form and mod. All elements of the syllogism are examined in the *Risale* based on qiyas-i khulf. In other words, the main issue in the *Risale*, the possibility of declaration by khulf is discussed based on syllogism.

Therefore, in contrast to its use in the literature of logic, qiyas-i khulf is subjected to a distinction related to the concept of the aks from the point of the view of involving opposition or contradictory premises in *Risale*. Qiyas-i Khulf is also called 'Qiyas-i Aks' in logic. However, it is seen that the use of qiyas-i aks is not another use of naming the khulf in *Risale*. In *Risale*, the use of the concepts of khulf and aks stands for different forms of proof in terms of their epistemic value and structure, although it takes place in a logical proof format. Also, in *Risale*, the verification of the khulf method is provided with the qiyas-i aks. In this essay, the approach of qiyas-i khulf is discussed with the place and the importance in logic within the examination in the context of the distinction or distinctions in *Risale*.